

A feudalizmusról és az eredeti jellegzetességekről (A Történelmi Szemle vita-ankétja)*

A vita elején *Makkai László*, a megbeszélésre kerülő tanulmány szerzője mondott bevezetőt, melyben először a történettudományos modellezés problémájára tért ki. Hangsúlyozta, hogy saját, „keletkezés-szemponútú” feudalizmus-modelljét korántsem tartja egyedül lehetséges rendszerezési formának. Számos más szempontból is készíthető modell a tanulmányban érintett problémákról. Ezek közül kettőt emelt ki: a „klasszikusnak” számító, tulajdonformák szerinti modellezést – ide sorolhatók Tőkei Ferenc munkái – és azt a gazdasági mechanizmus szerinti modellt, amelynek kidolgozására a közelmúltban a francia Guy Bois tett kísérletet a „Crises du féodalisme” című könyvében. Makkai igen fontosnak ítéli Guy Bois úttörő próbálkozását, mely a feudális gazdasági mechanizmus modelljét a következő szavakkal foglalta össze: „kis egyéni termelés hegemoniája a termelőeszközöknek e hegemonia által feltételezett fokán + a földesúri szolgáltatás, amelyet politikai eredetű, azaz gazdaságon kívüli kényszer biztosít”. Ez a modell szerinte igen jól összeegyeztethető saját keletkezés-szemponútú modelljével, s ezt Makkai példákkal is alátámasztotta. Mindamelllett elismerte azt a hiányosságot, hogy a feudalizmus gazdasági mechanizmusa nem derül ki az ő modelljéből, amelyet a jövőben talán ilyen irányba kellene továbbfejlesztenie. (Igaz, Guy Bois kísérletén kívül az egész feudális gazdasági mechanizmusról még nem is született ilyen modell, hiszen a lengyel Kula népszerű munkája, „A feudalizmus gazdasági elmélete” csak a kelet-európai robotoltató késő-feudalizmusra vonatkozik.)

Makkai László ezek után két olyan problémakört emelt ki a tanulmánya által érintettek közül, amelyek szerinte is „sebezhető pontok”, vagy legalábbis támadhatóak. Az egyik ilyen vitatott állásfoglalás az, hogy a szabadparasztság nem tartozik a feudalizmus modelljébe, sőt, egyenesen ismérve a nem-feudalizmusnak. A másik pedig a cikk azon alapgondolata, hogy a kapitalizmus nem valamiféle „külső stimulus” hatására alakult ki a feudalizmusból, hanem éppen a feudális modell autochton fejlődésének eredménye.

A szabadparasztságról alkotott véleményét Makkai először formációelméleti megfontolásokkal, az antik és az ázsiai termelési módban betöltött szerepük eltéréseinek felvázolásával indokolja (szembehelyezkedve a szovjet Djakonov álláspontjával, aki az antik Mezopotámia esetében jogtalannak tartja az ázsiai termelési mód fogalomkészletének használatát). Ezután a feudalizmus történelméből hoz fel néhány példát arra, hogy a szabadparasztság fennmaradása vagy újra megjelenése korántsem minden körülmények között pozitívum. Magyarországon például a XVII. században volt a szabadparasztság „virágkora”, de ez nem valamiféle gazdasági jólét, hanem épp ellenkezőleg, a fizetésképtelenség tünete. A zsoldoskatonák fizetésére való képtelenség kényszerítette a földesurakat jobbágyaik egy részének a felszabadítására, hajdúvá tételére. A katona-parasztság pedig a barbár társadalmak öröksége, a feudalizmus mindig is a felszámolására törekedett. A feudalizmus kialakulásának idején ez letelepítés és jobbággyá tétel formájában történt, a későbbi maradványok előtt pedig két út állt: vagy angol módra a yeoman-agrárproletár polarizáció irányába fejlődnek, vagy pedig – mint a svájci szabadparasztság – zsoldosokká válnak. A szabadparasztnak nincs helye a feudalizmus modelljében.

*A Történelmi Szemle szerkesztősége 1977. II. 11-én tűzte vitára Makkai László Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában c. tanulmányát, mely folyóiratunk 1976. 1–2. számában jelent meg. – A szerk.

Hasonlóan vélekedik Makkai – kitartva eredeti álláspontja mellett – az allódiúmról, a földesúri réserve-ről, ami szerinte a rabszolgáság maradványa. Térnyerése mindig azzal jár, hogy a „normál jobbágy” kötelékénél súlyosabb kötelékek kötik a jobbágyot a majorsághoz. Itt persze különbséget kell tenni az allódiúum megerősödésének két útja között: az angliai mezőgazdaságban a majorság bérmunkás-üzemmé alakul, s ezzel megteremti a kapitalista átalakulás egyik fontos előfeltételét, Kelet-Európában viszont az allódiúum megerősödése a „második jobbágyság” kialakulásához vezet. E második, negatív tendenciának a magyarázatára Makkai László Wallerstein könyvének („The Modern World System”) érveit idézi fel: ha egy meginduló kapitalista gazdaságba bekapcsolódik egy elmaradottabb feudális rendszer, az szükségképpen torzulásokat, „deviáns” jelenségeket szül az utóbbiban, a fejlettebb modellhez közelítés helyett számos esetben épp az elmaradottabb társadalmak retrógrád tényezőit kelti új életre. Így érthetjük meg az újkori amerikai rabszolgáságot vagy a kelet-európai második jobbágyságot. Hogy ez utóbbi jogosan idézi fel a rabszolgáság asszociációját, azt e történelmi párhuzam mellett jól alátámasztják az olyan konkrét vizsgálatok is, mint pl. Varga Jánosé, aki kimutatta, hogy a XVI–XVII. századi magyar paraszt kötődése nem földre, hanem személyre vonatkozik; erről tanúskodik a személyi eladások nagy száma. A teljesen meg nem emésztett barbár rabszolgamaradványok újjáéledésével van itt dolgunk, szögezi le Makkai.

Kitart tehát a tanulmányban leírtak mellett: mind a szabadparaszt, mind az allódiúum sokkal inkább a feudális rendszer valamilyen hiányosságáról árulkodik, mint egy „klasszikusan” fejlődő feudális modellről. Hasonlóképpen ragaszkodik ahhoz a másik alap-megállapításhoz, hogy a feudalizmusnak nincs szüksége „külső stimulusra”, hogy kialakulhasson belőle a kapitalizmus. Erre itt két érvt hoz fel. Az egyik: a már cikkében is középpontba állított középkori város. Makkai szerint egyedül ez a jogilag szabad kereskedő- és kézműves-közösség – mely a feudális kori parasztság logikus „szekréciója” – lesz arra képes, hogy a város-falu munkamegosztás keretét a kapitalista termelési mód irányába tágítsa ki (három lépcsőben: agrár-kézműipari csere a faluval: városi kereskedő-vállalkozó által megszervezett falusi háziipar: proletárrá tett és munkásként a városba kényszerített falusi parasztság). A másik, hogy az eredeti felhalmozás – tanulmányában sajnálatos módon figyelmen kívül hagyott – központi jelentőségű folyamata szintén a feudalizmus *belső* fejlődésének az eredménye, minthogy elválaszthatatlan a középkori város gazdasági szerepétől, s a feudalizmus évszázadai folyamán egymást követő felhalmozási hullámok sokaságából tevődik össze.

„Külső stimulusok” persze számos esetben érik a feudális gazdaságot, de az ekként nyilvántartott „nagy felfedezések”, a technikai fejlődés lendülete, vagy a megújuló természettudományos gondolkodás Makkai szerint valójában nem „külsők”, hanem éppen a feudalizmus *belső* fejlődése által lehetővé tett eredmények (a természettudomány példájával élve: a középkor folyamán valóban döntő jelentőségű az arab hatás, de a modern természettudomány az arab hatásokat rég magába építő skolasztika önmeghasonlása nyomán jön létre). A kapitalizmust megelőző európai történelemben nem lehetünk olyan „külső” tényező, amely más irányba mozdította volna el a fejlődést, mint amelyet az európai feudalizmus *belső* mechanizmusainak az alakulása szabott meg.

Végző érvtként Makkai ismét Wallerstein könyvére hivatkozik, amely Európa kivételes lehetőségeit abban látja, hogy egyedül itt nem sikerült világbirodalmat – „world empire”-t – teremteni, és éppen ezért sikerülhetett világgazdaságot, „world economics”-t létrehozni. Vagyis egyedül a feudális széttagoltság feltételei, a kis egységek, régiók, országok harca volt képes kitermelni azt a *belső* rendszert, amelyben a kapitalizmus kibontakozhatott. A kapitalizmus az európai feudalizmusból és csak abból alakulhatott ki.

A vitában felszólalók egy jelentős csoportja a bevezetőben is érintett *szabadparasztság* problémájával foglalkozott. *Tőkei Ferenc* azért nem tartja szerencsésnek a szabadparasztság kizárását a feudalizmus modelljéből, mert ezzel figyelmen kívül hagynánk a genezis – Makkai által oly fontosnak tartott – szempontját, mármint azt, hogy belőlük keletkezett a jobbágyság. Tőkei szerint úgy kellene újrafogalmazni a modellt e kérdésben alkotott értékelését, hogy az érett, a kifejlett nyugat-európai feudalizmus felszámolja ugyan a szabadparasztságot szociológiailag, történelmileg, de nem számolja fel, mint olyan alapot, ami még visszatérhet, mint pl. a XIV. század Angliájában. Engelsnek a német történelemmel kapcsolatos okfejtései szerint a kelet-európai fejlődésben a második jobbágyság jelenségét szintén megelőzi egy olyan korszak, amelyben a parasztok viszonylag igen szabad státuszt élvezhettek.

A középkori parasztság történetének az eddiginél alaposabb feltárása érdekében Tókei szerint az európai *faluközösségek* történetének, forrásainak feldolgozásával lehetne tenni az egyik legfontosabb lépést, hiszen e téren Tagányi óta alig történt valami. Kellő forrásalap nélkül nem mutatható ki, miben különböztek a középkori, újkori európai faluközösségek pl. ázsiai megfelelőiktől, s így nem kapnak elég megalapozást még az olyan érdekes összehasonlítási kísérletek sem, mint amilyenel legutóbb Gunszt Péter próbálkozott. E faluközösségek megismeréséhez igen nagy segítséget adna, ha történetük, működésük, „tulajdonviszonyok szempontjából vett lényegük” feltárását egy interdiszciplináris – elsősorban a néprajzosok közreműködésére építő – és akár nemzetközi kutatómunka venné kézbe.

Abban a megállapításban, hogy a kora-középkor szabadparasztsága nem része a „tisztá” feudális modellnek, *Szücs Jenő* inkább kronológiai-modelllezési nehézséget lát: ez esetben a feudalizmus egy igen hosszú – a VI-tól a IX. századig terjedő – korszakának a viszonyai kirekednek a modellből. Csatlakozik ehhez az észrevételhez *Kristó Gyula* is, hangsúlyozva, hogy a szabadparasztság egész Európában megfigyelhető, nyugaton a XI., keleten pedig még a XIII. századig is. *Jónás Ilona* felhívja a figyelmet arra, hogy a X–XIII. század viszonyai között még igen nehéz felmérni: akár Nyugat-Európában is mikor és meddig létezett szabadparasztság, mi volt a jelentősége. A XII. században mindenesetre még igen jelentős számú szabadparasztsággal kell számolni nyugaton, ők adták az irtásföldek megműveléséhez a legjelentősebb munkaerőt. Amikorra pedig teljesen eltűnik a kora-feudális szabadparasztság, addigra már kezd kialakulni a fejlettebb feudális viszonyok új típusú szabadparasztsága.

Egy későbbi hozzászólásában *Szücs Jenő* ismét kitért a szabadparasztság és a földközösségek problémájára. Bolla Ilona kutatásaira hivatkozva hangsúlyozta a különbséget a jobbágyságot történelmileg megelőző szabadparasztság és a feudalizmusban másodlagosan kialakuló új szabadparasztság között. E második társadalmi rétegnek a „libertas”-ai ugyanis mindig egy bizonyos függőségi rendszeren *belüli* szabadságot jelentenek, vagyis szabadságuk jóval korlátozottabb, mint a kora-feudalizmus önellátó szabadparasztsájié. (Hasonló óvatosságot igényel *Szücs Jenő* szerint a feudalizmusban fellelhető földközösségek vizsgálata, amelyeknek *semmi köze* az ősközösségi földtulajdon valamilyen továbbbővülő formájához, hanem a feudális „szabadság” irányába elindult parasztság, tehát a „telken ülő” és telek-tartozékokkal rendelkező parasztságot újonnan képződött faluközösségének belső szervező tevékenysége szüli őket.) Amennyiben kivételek mégis akadnak, ezek a „szigetek” – mint például a jelentős szabadparaszti réteggel rendelkező Svájc, Tirol vagy a skandináv országok – joggal maradtak ki Makkai László modelljéből, hiszen épp a modelltől való eltérésük, vagyis a sziget-jelleg a fő jellemző vonásuk.

A hozzászólások egy másik nagy csoportja Makkai *feudalizmus-modelljének érvényességi határait* vizsgálta. Az egész feudalizmusra kidolgozott modell-lel azokat a problémaköröket szegezték szembe, amelyek a modell jelenlegi formájában nem kapnak elégséges magyarázatot, ellentétben állnak annak logikájával. Számos olyan javaslat is elhangzott, amely a modell keretein belül, de további magyarázó tényezőkkel kibővítve látja csak megoldhatóan a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető sokévszázados átalakulási folyamat kielégítő magyarázatát.

Kosáry Domokos szerint a problémák a modell egészének szerkezetéből adódnak, nevezetesen abból, ha elfogadjuk, hogy a feudalizmus „tisztá modellje” (mely magába foglalja a középkori városok harmonikus fejlődését és ezen keresztül az ellentmondásmentes kapitalista átalakulás lehetőségét) az antik és a barbár elemek „megfelelő arányú” találkozásából jön létre, ez a megfelelő arányú találkozás pedig a karoling birodalom centrumában valósul meg. Délen, Keleten és Északon viszont – ahol e két tényező aránya nem volt megfelelő – torzító jellemzők, hátrahúzó tendenciák, „eredeti jellegzetességek” jelentkeznek. Makkai szerint végső soron ezek az eredeti jellegzetességek és a felelősek az egész későbbi fejlődés ellentmondásaiért, a kapitalizmusra való áttérés nehézségeiért, felemás voltáért. Hogyan vet számot ez a modell – hangzik *Kosáry* első aggodalma – Anglia és Hollandia történelmi útjával? Anglia ugyanis nehezen sorolható az antik és barbár elemek megfelelő arányú találkozásának esetei közé, s a XV–XVI. századig inkább perifériának számít az európai feudalizmus rendszerében, amit nemcsak a lenéző hangvételű források, de pl. az alkotmányjogi tipológiák is alátámasztanak, hiszen itt a karoling centrum három kúriás rendszere helyett fennmaradtak a perifériákra jellemző, archaikusabb rendi önkormányzat intézményei. Mi indokolja tehát, Makkai modelljén belül, hogy épp ezen a peremvidéken alakult ki először a kapitalista gazdaság?

Kosáry „kettes és hármas számú aggodalma” is a peremvidékek problémájához kapcsolódik. A déli, keleti és északi peremvidék szerinte nem válik szét elég világosan a modellen belül, megnyugtatóbb

volna konzisztensebb jellemzésük, amelyből választ kaphatnánk olyan alapvető kérdésekre, hogy pl. miért alakult ki második jobbágyág az egyik peremvidéken, és miért nem a másikon. A XVI. századtól kezdve pedig számolnunk kell e három mellett egy negyedik, egy atlanti-amerikai periféria létevel is, mely gazdaságilag kulcsfontosságú szerepet játszott e kor vezető – angol, holland, spanyol – hatalmainak fejlődésében. A peremvidék és az ehhez kapcsolódó eredeti jellegzetességek problémaköre a tanulmányban szép magyarázatot ad az itáliai városfejlődés elstietett virágzására és az azt követő refeudalizálódásra. Felvethető azonban, hogy a Makkai modelljében egész más kontextusban említett délnémet városok szintén igen hasonló fejlődési pályát jártak be. Ha a modell terminológiájánál maradunk, akkor így lehetne összegezni a délnémet városok kettős szerepét, kétarcú fejlődését: Kelet-Európa felé ők képviselik azt az iparosodó Nyugatot, amelynek gazdasági nyomása hozzájárul a kelet-európai fejlődés torzulásainak, eredeti jellegzetességeinek a továbbéléséhez, másrészt pedig az összeurópai gazdaságban a délnémet városok XVI–XVII. századi pályafutása inkább az eredeti jellegzetességeik miatt fejlődésük delelőjére túl korán érkezett és ezért hanyatlásnak induló itáliai városok sorsával rokon.

Kosáry „négyes számú” aggályá magával az eredeti jellegzetességek fogalommal kapcsolatos. Ez szerinte egy „predestinációs történelem” veszélyét hordja magában. Szemben azzal a – szintén sok ellenvetésre alapot adó – tradicionális felfogással, amely Kelet-Európa XVI–XVII. századtól kezdve igazán szembeötlő lemaradását egy politikai vagy gazdasági gyarmatosítás következményének igyekszik feltüntetni (az előbbi inkább a magyar, az utóbbi inkább a lengyel történetírásban lelhető fel, különösen Malowist írásaiban), Makkai modellje szerint hovatovább már a honfoglalás pillanatában eldőlt, hogy Kelet-Európában a kapitalizmus majd csak megkésve és torzulásokkal alakulhat ki. A Nyugat- és Kelet-Európa között a XVI. századtól kezdve megfigyelhető alapvető különbségek sem az egyik, sem a másik értelmezést nem bizonyítják egyértelműen. Az „eredeti jellegzetességek” mellett e sokévszázados fejlődés magyarázatából nem kapcsolhatjuk ki az *egyéb* mozzanatokat sem.

Szűcs Jenő szerint Makkai a „modell – eredeti jellegzetességek” kettősségének megalkotásával kitűnő fogalmi eszközt teremtett egy központi történetírói kérdés, az európai történelem egysége és ezen belül a nyugat- és kelet-európai struktúrák egymáshoz való viszonya pontosabb leírásához. Magához a modellezés létjogosultságához nem fér kétség, a kérdés inkább az, hogy lehet-e modellbe foglalni a feudalizmust, leírható-e *egyazon* struktúrával az európai történelemnek az V. századtól a XVII–XVIII. századig terjedő, szinte másfélvezéres időszak a anékül, hogy az időtávolság növekedésével mind csökkenő számú közös struktúraelemre épülő meghatározást nem tágitjuk túlzottan általánossá. Fontos lenne, hangsúlyozza Szűcs Jenő, ha a vita során tisztáznák a struktúra és formáció viszonyát, nézete szerint ugyanis a feudalizmus nem egy, hanem több struktúrából tevődik össze.

Ha pedig Makkai egy modellbe foglalta össze az európai feudalizmust, kérdés, hogy amit felállított, az *a* feudalizmus modellje-e? Makkai három „struktúra-szabályozó elemet” emel ki: a földesuraságot, a földesurak között feldarabolódott államiságot és a katonáskodás problémáját. Ez a modell azonban ilyen formában csak a X–XIII. század közötti időszakra érvényes, és még itt is igen komoly térbeli megszorításokkal. Még akkor is, ha a modell három alap-eleméhez hozzászámítjuk mindazokat a további tényezőket, amelyeket ezek logikusan feltételeznek, vagy amelyek e viszonyrendszer közvetlen termékei: a fejlődő agrártechnikát, a növekvő mezőgazdasági termelékenységet, az egységesülő feudális jobbágyágot stb. (Itt felvethető még az a probléma, hogy jogos-e a központi modelltényezők közül akár kezdetben is kihagyni a várost, hiszen a modellben leírt viszonyrendszer teljes kialakulásához – a mezőgazdasági áruterelésre alapozott feudalizmushoz – *már* nélkülözhetetlen a fejlődő városgazdaság jelenléte.)

Az a tény pedig, hogy a tanulmányban olvasható feudalizmus-modell egy időben és térben lehatárolt viszonyrendszeren alapuló absztrakció, problémát jelent a tanulmány gondolatmenetének egésze szempontjából. Míg ugyanis Makkai a *keletkezés* aspektusából kívánt modellt felállítani a feudalizmusról, illetve, belőle eredeztetve, a létrejövő kapitalizmusról, az általa kidolgozott modell történetileg nem érintkezik azokkal a formációkkal, amelyekkel kapcsolatba hozza. Az antik modell és a dolgozatban található feudalizmus-modell között található több mint félévezéres időszakot rabszolgagazdaság jellemzi, a Makkai által kiemelt katonáskodási rendszer pedig éppenséggel nem érvényesül, hiszen a VII–VIII. században még túlnyomórészt szabad parasztokból tevődtek össze a hadseregek, s a Frank birodalomban már kialakulófélben levő lovagság mellett még a IX. századig fennmarad a „homo francus”-ok szabad rétege. Hasonló a helyzet a modell kapitalizmus felé mutató időbeli vetületével. A

XIV. századtól kezdve a földesuraság már nem szabályozó tényező: gazdaságilag a város, politikailag pedig a feudális megosztottságon győzedelmeskedő állam váltja fel ebben a szerepben. A katonáskodás terén pedig a zsoldoshadseregek terjedésével először gyakorlatilag, majd a XV. századtól kezdve már elvileg is megszűnik az az „oltalmazói” kötelezettség, amely a lovagi funkciók vállalására készítette a földesurakat. Az antikvitás és a kifejtett feudalizmus közötti időszak, valamint a feudalizmusból a kapitalizmus felé való átmenetet jelentő korszak leírására új, a tanulmányban megfogalmazott-tól jelentősen eltérő modellekre lenne szükség – foglalja össze kifogásait Szűcs Jenő.

Makkai tanulmányának gazdag gondolatköre szerinte lehetőséget ad egy ilyen irányú továbbfejlesztésre, és ennek körvonalait Szűcs Jenő meg is kísérel felvázolni az általa említett első, „kora-feudális” időkkel kapcsolatban. Itt fogható meg ugyanis a nyugat-európai fejlődés specifikuma. Európának erre a régiójára hosszú évszázadokon át az antik, germán és barbár „eredeti jellegzetességek” szimbiózisa a jellemző, amelyek azután a IX–X. századra fokozatosan eltűnnek, egymást kioltják, olyannyira, hogy semmi sem marad meg belőlük. Helyüket ekkor foglalják el a „par excellence” feudális viszonyok, a feudalizmus „tisztá modellje”. Ami itt figyelmet érdemel: egy rendkívül hosszan elnyújtott és mélyen tagolt fejlődés hozza létre a kifejtett feudális viszonyokat, VI–VII. évszázad, dezintegrációk és integrációk sora. (Ezzel kapcsolatban elegendő két vetületre utalni: 1. a területi kiterjedés szempontjából az antik-mediterrán civilizáció és városgazdaság teljes szétbomlásától a Mediterráneum fokozatos visszahódításáig, az antikétől gyökeresen különböző alapokon újra fellendülő városgazdaságig; 2. a politikai keretek terén pedig a középkor kezdetének teljes dezintegráltságától a „tisztá modell” kezdetén megjelenő új integrációs formákig, a fiatal monarchiáig ivel e fejlődés.) Külön magyarázatot igényel, még mindig ezen a kora-középkori struktúrában belül, hogy minek köszönhető az az ezredforduló környéki dinamika, mely képes volt arra, hogy az egész európai fejlődés súlypontját hallatlanul rövid idő alatt a Mediterráneum keleti feléből nyugati felébe, majd még nyugatabbra, a francia és flandriai részekre helyezze át. Ennek a dinamikának (melyben elsősorban a városiasodás üteme érdemel figyelmet) az eredményeként jön létre az a rendkívüli külső és belső expanzió által jellemzett időszak, amit Marc Bloch „második feudális korszaknak” nevezett.

Valóban imponáló az az ütem, ami a második feudális korszak demográfiai, gazdasági, kulturális fellendülésében megfigyelhető: jogos Makkai tanulmányának azon alapgondolata, hogy az itt létrejött struktúra magában hordja önmaga meghaladásának lehetőségét, az eljövendő fejlődés számos „csíráját”. Mégsem feledkezhetünk meg arról, mondja Szűcs Jenő, hogy ez a viszonyrendszer merőben feudális. Kapitalizmus csíráiról itt még csak olyan értelemben beszélhetünk, mint amilyen értelemben e korszak megfogalmazza a „contrat social” és a „népszuverenitás” elméletét – feudális kontextusban, feudális értelemben. Ez a társadalom kész önmaga tagadására, de csak önmaga fenntartása érdekében. Ez a feudalizmus valóban a kapitalizmus elengedhetetlen feltétele, „infrastruktúrája”, de a kapitalizmust belőle – Szűcs Jenő szerint – levezetni nem lehet. Ehhez először a késő-feudalizmus – új, s ha tetszik, „külső” tényezőkkal is számoló – modelljének kidolgozására lenne szükség.

H. Balázs Éva – noha őt Makkai tanulmányában inkább a komparáció problémái ragadták meg – szintén az itt olvasható feudalizmus-modell hiányzó elemeiről beszélt hozzászólásában. Szerinte egy ilyen modell semmiképpen sem korlátozódhat a gazdasági-társadalmi viszonyokra, magába kell foglalnia az eszmei-ideológiai kérdéseket is. Hogyan „pottyanhatott ki” a modelltől – különösen ha e kérdések ilyen kiváló ismerője készítette, mint Makkai – a feudalizmus leírásánál az egyház, a második jobbság tárgyalásánál pedig a reformáció? A modell meghatározó tényezői sorában említést érdemelt volna a feudalizmusban oly központi szerepet játszó jog is, mely az országos szinttől egész a családi szintig áthatotta a társadalom életét. A nemesség családi viszonyainak tekintetbe vétele egyébként a „katonáskodó lovag-földesúr” Makkai által felrajzolt képen és funkcióján is módosított volna: gyakorta megfigyelhetünk itt egy olyan családi megosztást, hogy csak az egyik fiú megy el lovagnak, a másik gazdálkodik a családi birtokon, a harmadik pedig esetleg klerikusi, papi pályát választ.

Ezenkívül, jegyezte meg H. Balázs Éva, ha fejlődési modellekben gondolkodunk, igen fontos azt is számításba vennünk, hogy a közép-európai modellt a történelem folyamán sokan *rombolták*. Anélkül, hogy a tatár, a török és a Habsburg „csapások” eltűlésének hagyományos hibájába esnénk, a gazdasági-társadalmi fejlődés útját hosszú évszázadokra kirajzoló modell mellett látni kell azokat a hatásokat is, amelyek megtörik, más irányba térítik ezt a fejlődést. Végezetül a *géohistoire* problémaköréről ejtett néhány szót H. Balázs Éva. Sajnálatos, hogy Makkai László, Braudel egyik legjobb hazai ismerője, nem juttatta kellő súlyú szerephez a földrajzi tényezők meghatározó erejét. Pedig a tanul-

mányban több helyen is érintett délnémet, de részben a magyar fejlődésre is kitűnő magyarázó elemeket ad egy földrajzi tényező: a kontinentalitás, a tenger hiánya.

Mínt hogy Makkai modelljében a földrajzi elem inkább a kulturális hagyományok kontextusában kerül említésre, *Jónás Ilona* és *Várkonyi Ágnes* is a gazdasági fejlődést determináló földrajzi tényezőket hangsúlyozták: Jónás Ilona a talaj minőségét, az erdők kiterjedését, a kereskedelmi útvonalak fontosságát, Várkonyi Ágnes pedig – az általa közelebről ismert XVII–XVIII. századi problematika jegyében – az energiaforrások és az ipari nyersanyagok tulajdonának fontosságát.

Várkonyi Ágnes kitért még felszólalásában több olyan kérdésre, ami Makkai modelljének a kapitalizmus felé mutató részét érinti. Ahhoz ugyanis, hogy a modellen belüli belső mozgást modellizálni lehessen, szerinte is több modellalkotó elem bevonása lenne célszerű. A gazdaságföldrajzi tényezőkön kívül a XVII–XVIII. században – tehát még a feudalizmus modelljén belül – két ilyen elem megemlítése feltétlenül szükséges: az egyik az állam gazdasági-politikai szervezőmunkája (házánkban is jól megfigyelhetjük, milyen nagy mértékben beavatkozik a XVII–XVIII. századi állam a földesúri gazdálkodás vagy a paraszti közösségek életébe), a másik pedig a munkaerő kérdése, ami igen fontos a második jobbgység megértéséhez: ebben az időszakban a robotgazdaság a mezőgazdaság mellett egyben az egyre gyakoribbá váló ipari tevékenység legjelentősebb munkaerőforrása is. (Említést érdemel még, hogy a kapitalizmusra való átmenet folyamatában Makkai talán túl egyoldalúan helyezte a hangsúlyt a városi iparra, Magyarországon például igen jelentős volt a kapitalizálódó nagybirtok szerepe az ipar fejlődésének megindulásában.)

Zimányi Vera ahhoz a vita során felvetődött problémához fűzött megjegyzést, hogy a tanulmányban a „tisztá modell” és a perifériák középkori képletét találhatjuk, s ez a középkori képlet nem alkalmas a kialakuló kapitalizmus eltérő elrendezettségű súlypontjainak a magyarázatára. Ha egy statikus metszetben képzeljük el a modell leírta helyzetet, valóban ez a kép kerekedik ki belőle, de lehetséges egy dinamikusabb, a fejlődés során áthelyeződő központokkal számoló megoldás is, bár ez talán nem kapott elég hangsúlyt a vitatott tanulmányban. Felhívja a figyelmet Wallerstein ezzel kapcsolatos felfogására, amely az európai gazdaságtörténet modelljét a fejlődési góccok, a centrum valamint a félperifériák és perifériák váltakozó viszonyára alapozza, ahol a centrum több esetben is áthelyeződik egy korábban félperifériának számító területre.

Ránki György hozzászólása először a modellezés különböző lehetőségeivel foglalkozott. Egy tisztán tulajdonviszonyokon alapuló modellt, mint uralkodó modellt ő nem tudna elfogadni; a feudalizmus esetében is szükség van arra, hogy a modellező ne csak a termelési viszonyok, hanem a termelőerők fejlődésével is számot vessen, és modelljének kiindulópontjává e két tényező dialektikáját tegye. Egy tulajdonviszonyokon alapuló és a termelőerők fejlődését nem kellő mértékben figyelembe vevő modell érvényessége szükségszerűen lesz időben és térben limitált: a történelmi mozgásokat csak egy olyan dinamikusabb modell képes leírni, amely a fejlődés különböző lépcsőfokain újra és újra felteszi azt a kérdést, hogy a termelőerők fejlettségének egy meghatározott szintjén kialakult tulajdonviszonyok hogyan válnak inadekváttá a termelőerők fejlődésének egy újabb szintjén, meddig képesek részleges alkalmazkodással vagy erőszakkal tovább fennmaradni e feszültség ellenére is stb. A termelőerők fejlődését már a feudalizmus idején is jól nyomon követhetjük, ha ott a jelentősebb kvantitatív változások csak évszázados léptékben érzékelhetők is.

Ezzel az általánosabb elméleti problémával függ össze Ránki György hiányérzete Makkai egyébként igen gondolatgazdag modelljével kapcsolatban: bizonyos gazdasági faktorok nem kellő figyelembevételre. Érdemes lenne itt fokozottan figyelni az utóbbi években, a *növekedés* problémája körüli viták során született közgazdasági irodalomra, amely igen érdekes új megállapításokat tett a feudalizmusról is. Kiemelkedő jelentőségű a közgazdaságtan egyik „élő klasszikusa”, Domar cikke, amely a „manorial system” szerepét vizsgálja a XVI. századi orosz feudalizmus viszonyrendszerében. Utalni lehet azonban a közelmúlt egyik jelentős monográfiájára, a North és Thompson által írt „The Rise of Western Civilisation”-ra is, amely a „neoklasszikus” közgazdasági elmélet alapján a „manorial system” felbomlását, majd pedig a refeudalizációs folyamatot a népesség és a föld viszonyának az alapján vizsgálja. E központi termelési tényezőket – s itt harmadikként ide kell sorolnunk a tőkét is – egymáshoz való arányukat, valamint azt a hatást, amit ennek az aránynak a változása gyakorol a tulajdonviszonyokra: mindezt feltétlenül tekintetbe kell vennünk, ha modellt dolgozunk ki a feudalizmusra.

Végül pedig arra a problémára tért ki Ránki, hogy a feudalizmus „sui generis” fejlődéséből jön-e létre a kapitalizmus. Számára nem az jelent problémát, hogy a feudalizmus nem termel-e ki számos jelentős, nélkülözhetetlen előfeltételt a kapitalizmus létrejöttéhez, hanem hogy a feudalizmus – mindezen előremutató tényezőkkel együtt – elegendő előfeltétel-e a kapitalizmus kialakulásához. Azért is merülhetett fel a „predesztinációs történelem” vádja Makkai modelljével kapcsolatban, mert az a kép, amit ő a középkori történelemről fest – vagyis a töretlenül fejlődő modell és a változatlanul fennmaradó eredeti jellegzetességek rendszere – nem veszi figyelembe azokat a lehetőségeket, amelyek egy új tényező megjelenéséből adódnak, s így nem számol a kívülről érkező „lökések” hatásával. (Ezt a problémát *Kristó Gyula* úgy fogalmazta meg, hogy nagyobb súlyt kellene fektetni a modellen belüli struktúrák, valamint a modell *igazodni* képességére.) Ezért van az, hogy – mint pl. Kosáry Domokos nehezményezte – ebből a modellből nem derül ki, miért vehette át a karoling birodalom területeitől Anglia és Németalföld a vezető szerepet a kapitalizmus kialakulásakor, de éppily kevésbé magyarázható meg e modell keretein belül pl. a spanyol birodalom felemelkedésének és hanyatlásának a problémája. A XVI. századi Európa új gazdaság-politikai erőviszonyai csak olyan új tényezők történelmi megjelenésével magyarázhatók, amelyek a XV. századig semmilyen szerepet nem játszottak Európa gazdaságában és ettől az időszaktól kezdve a világgazdaság átalakulásaihoz igen jelentősen hozzájárulnak ezek a „kívülről” érkező hatások (1. Amerika felfedezése és gyarmatosítása; 2. a centrum át helyeződése az USA-ba; 3. Japán növekvő részvételével egy többközpontú, differenciáltabb világgazdaság kialakulása).

A harmadik jelentős kérdéskör, amelyet számos hozzászólás érintett, a *Kelet-Európa fogalom*-hoz kapcsolódott. *Bartha Antal* számos fenntartásának adott hangot a vitatott tanulmány Kelet-Európára, különösen Oroszországra vonatkozó gondolataival kapcsolatban. Makkai modelljének „első nukleusai” e tárgyban „nem kikezdhethetetlen ténymegállapítások”. A tanulmány forrásairól szólva Bartha nehezményezte, hogy Makkai nem veszi kellőképp figyelembe a szovjet historiográfia eredményeit – pl. Porsnyev munkásságát, vagy Udalcov és Gutneva feudalizmus-modelljét. Egyébként pedig – szerinte – nehezen eldönthető, mely ponton válnak külön Pirenne, Duby, Bloch és Grekov gondolatai a szerző saját megállapításaitól. Számos következtetést is hibásnak tart Bartha, amit Makkai ennek a szakirodalomnak az alapján levon: az ázsiai termelési mód kérdésében ő például a Makkai által bírált Djakonovnak ad igazat; tévesnek érzi azt a Grekovra hivatkozó állítást is, amely a „holop”-okat a rabszolgákkal teszi egyenlővé. (A „holop” szó ugyanis nem rabszolgát, hanem csak függő embert jelent, a „zapudnik” szó jelenti a nagybirtokon szolgáló adórszolgát. A rabszolga terminus egyébként nem is nagyon alkalmas az orosz függő parasztság számtalan különböző kategóriájának a leírására.)

Ha Makkai László ilyen jelentős szerepet tulajdonít az agrotechnikának a feudalizmus modelljének a kialakulásában, akkor – veti fel Bartha – miért fejlődött ki alacsonyabb társadalmi szervezethez Kelet-Európában, amikor itt a középkor első évszázadaiban nagyon magas szintű ekotechnikát figyelhetünk meg? Nem ért egyet Bartha Antal azzal sem, hogy Makkai rokonságot állapít meg a szláv és a keleti türk nagybirtokrendszer között – a türk birtokrendszer igen efemer jelenség volt Kelet-Európa történetében, s így semmiképpen sem hasonlítható a keleti szláv területeken kialakult birtokviszonyokhoz. Nem tartható szerinte a kelet-európai *tápláltatási* (na kormlenije) és a közép-európai *szolgáltatási* rendszer között feltételezett analógia sem. A „na kormlenije” fogalom ugyanis nem egészen azt jelenti, amit Makkai mond, hanem kifejezetten a *földbirtoklás* egy formájának tekintendő – ez kiderül az egykorú orosz forrásokból, évkönyvekből.

Magával az „eredeti jellegzetességek” fogalmával kapcsolatban, amelyek a tanulmányban és a vita során is gyakran olyan értelemben szerepeltek, mint magunkkal hozott negatív sajátosságok, arra hívta fel Bartha Antal a figyelmet, hogy a magyarok számára a kazár kaganátus politikai szervezetében való részvétel történetesen igen szerencsésnek mondható. A legújabb régészeti bizonyítékok mind arra utalnak, hogy a kazár kaganátus – ha nem is tekinthető feudális államnak – megindult a korafeudális fejlődés útján. Gazdasági, politikai és kulturális szempontból egyaránt kora Kelet-Európjának legmagasabb szintre eljutott államalakulata volt.

Orosz István szóvá tette, hogy a modellben a feudális termelés alapjaként szereplő „üzemi struktúra” (vagyis a földesúr-rabszolga, később pedig a földesúr-jobbágy viszony) nem vet számot a kelet-európai fejlődés sajátosságaival: egyforma utat rajzol ki – a földesúri magánkezelésű gazdálkodás középkori fölszámolódását – a nyugati „tisztá modell” és a más téren érvényesülő eredeti jellegzetességekkel terhes kelet-európai fejlődés számára. Valóban felszámolódik a „réserves” Kelet-Európában?

Magyarországon, Lengyelországban és Csehországban igen – Oroszországban viszont nem. Orosz István szerint még a tanulmányban foglaltaknál is erősebb hangsúlyt kellene adni annak, hogy ez az orosz fejlődés az igazi kelet-európai modell, melynek fő jellemzője, hogy a földesúri önkezelésű gazdaság intézményéhez kapcsolódó *szolgaság* – és ebből a szempontból mindegy, hogy a „holop”-ot rabszolgának vagy szolgának nevezzük – változatlanul fennmarad az egész középkoron keresztül, hogy amikor a XVI. században kialakul Oroszországban egy egységes jobbágyság – a kelet-európai második jobbágyság megfellelője –, akkor ez a holop-réteg ebbe olvadjon bele. Közép-Európa viszont – szemben Oroszországgal – egészen a XV. századig a nyugat-európai fejlődés útját járta, ha némi késedelemmel is, és csak a második jobbágyság kialakulásával sülyedt bele abba az állapotba, amelyből Oroszország soha nem is mozdult ki. Ugyanezt a véleményt képviselte *Kristó Gyula* is, kiegészítve annyival, hogy a majorsági gazdálkodás ideiglenes háttérbe szorítása Közép-Európában csak a közép-kelet-európai modellen belüli különbség.

Szücs Jenő Kelet-Európával foglalkozó hozzászólásában Makkai egyik legjobb megállapításának nevezte azt, hogy létezik egy autochton kelet-európai fejlődés, amely a maga autochton útját Oroszországban járja be, másutt pedig csak számos változással, módosulással lelhető fel. Ennek a változásnak a X–XII. században még nem láthatjuk a jeleit Kelet-Európában – vagyis a frank birodalom utódállamaitól keletre – akár a római, akár a bizánci kultúrkörhöz fűződő országokról legyen is szó: ezekben az országokban ugyanis a frissen kiépült feudális struktúra mindenütt a szolgáltató-szolgálati államra, vagyis valamilyen barbár kísérrethz hasonló berendezkedésre van felfűzve. 1200 körül viszont – mint Makkai is kiemeli tanulmányában – robbanásszerű változás következik be, ami egy-másfél évszázad alatt átformálja egész Közép-Kelet-Európa arculatát, nem érinti meg viszont Oroszországot. Ez a változás abban áll, hogy a „tisztá” feudális modell legkülönbözőbb elemei megvalósulnak ebben a régióban: előtérbe kerül a földesuraság, a nagybirtok, mint strukturális szervező elem, kiépülnek a hűbériség, a nemesség társadalmi intézményei, kialakul a szabad, kommunális, európai értelemben vett városi létforma, a szabadparasztság, a rabszolgaság és a számtalan különböző helyzetű paraszti réteg egységeseése folyamán létrejött jobbágyság stb. A gazdasági-társadalmi változásokkal párhuzamosan kulturális értelemben is ezidőtájt teljesedik ki ennek a régióknak az „európaizálódása”, e korban alakul ki a középkor *Occidens*-fogalma (amely akkor a római kereszténység világával volt egyenlő). Közép-Kelet-Európában mindezek az átalakulások hallatlanul rövid idő alatt játszódtak le, ellentétben azzal a rendkívül hosszú és mélyen tagolt strukturális változással, amely nyugaton eredetileg létrehozta ezeket a gazdasági-társadalmi szerkezeteket.

Éppen ebből a felgyorsult átvételből adódik, hogy az átvett intézmények hiányosan, némiképp torzított, anorganikus formában lelhetők fel ebben a régióban, és erre kitűnően használható az eredeti jellegzetességek Makkai által kidolgozott fogalomköre. Közép-Kelet-Európában van szabad városi polgárság (délre és keletre nincs!), a városfejlődés tömeges hordozói azonban mégsem ezek, hanem azok a félig paraszti városok, amelyek földesúri függés alatt állnak: Magyarországon a mezővárosok, Lengyelországon pedig a „lengyel jogú városok”. Hűbériség szintén létezik ebben a régióban (délre és keletre nincs!), de nem fogja át annyira a társadalom uralkodó rétegét, nem tölti be azt a társadalom-szervező szerepet, amit nyugaton.

Ezzel kapcsolatban *Bartha Antal* megjegyezte, hogy szerinte igencsak ajánlatos valamiféle „biztonsági-óvatossági fékrendszert” beépíteni az olyan érvrendszerbe, amely kimondja, hogy Kelet-Európában nem létezett hűbériség. Számos, a Kijevi Nagyfejedelemséggel foglalkozó szovjet történész éppen valamilyen hűbériséghez hasonló vazallusi függőségi rendszer létezésével magyarázza, hogy a számtalan egymással marakodó tartomány mégsem hullott teljesen szét. A „senior”-tól való függés, a kijevi nagyfejedelmi cím szimbolikus értéke még akkor is fontos maradt, amikor pl. a nagyfejedelem tényleges hatalma és vagyona már elenyésző volt. Tehát, ha mindez ma még nem is dönthető el végérvényesen, egy Kelet-Európával foglalkozó modellnek jeleznie kell, hogy a hűbériség egykori léte e területen még nyitott kérdés.

Válaszolva, *Szücs Jenő* hangot adott annak a véleményének, hogy az Oroszországban található viszonyokat nem tekinthetjük hűbériségnek. Ez a feudális függés egy egyszerűbb, primitívebb formája, a *kiséretviszony* (Gefolgschaft), amelyet a kényszer ereje tart össze, és korántsem rendelkezik hasonló intézményekkel, mint a hűbériség. A fogalmi tisztázás végett leszögezi *Szücs Jenő*, hogy csak az a speciális függési rendszer hűbériség, ahol fegyverképes szabadok egymással önkéntesen, szerződészerűen,

törvényes formák között személyi kapcsolatra lépnek; ennek lehet – többek között – tárgyi feltétele a hűbértartó. Ha pontosabban meg akarnánk fogalmazni, miben keresendő a magyarországi hűbéri viszonyok „eredeti jellegzetessége”, jó példát találunk a familiaritás intézményében: ez részben szerződésen alapuló személyes hűbéri kapcsolat, részben viszont megőrzi a korábbi kíséretviszonyból a kényszer primitívebb szokásait is.

A XIII. századi felemás, de ütemét és kiterjedését tekintve igen jelentős közép-európai átalakulások az egységes kelet-európai modell megszüntetéséhez vezettek – foglalja össze hozzászólását Szűcs Jenő. Ekkor jön létre Közép-Kelet-Európa és a „par excellence” Kelet-Európa új megosztottsága. És ezzel a közép-kelet-európai régióval legalább olyan külön tényezőként kellene a modellnek számolni, mint pl. a déli vagy a skandináv perifériával, mert ennek a perifériának is sajátos útja van az európai feudalizmus történetében: a középkor egy jelentős szakaszában mindinkább közeledik e régió a centrumot jelentő francia modellhez, hogy azután a XVI. századtól kezdve ismét a kelet-európai területekkel képezzen szorosabb egységet.

Vargyas Lajos a folklór és különösen a balladák kutatásának területéről sorolt fel néhány bizonyítékot Közép-Kelet-Európa XIII–XIV. századi „felfutására”. A gazdasági-társadalmi fejlődésben ekkor lezajlott változások kulturális regisztrálására kitűnően alkalmas terület a ballada-műfaj terjedésének története. A ballada ugyanis a 14. században születik, épp a korabeli Európa gazdasági „centrumában”, az észak-francia és vallón vidékeken, hogy onnan Angliába, Hollandiába, Németországba, Magyarországra, Csehországba, Lengyelországba, Horvátországba és Szlovéniába terjedjen tovább. A ballada diffúziója pedig igen érzékeny indikátor az adott területek társadalmi fejlődésére, mert pontosan körvonalazott társadalmi problematikát hordoz: a paraszti nagycsalád bomlásának tragédiáit. Érdekes megfigyelni, hogy a nyugati országok mellett a magyar terület az egyedüli, ahol a balladák a maga teljességében ábrázolják ezt a problémarendszert. A szomszédok tőlünk veszik át a balladamotívumokat, meghozza úgy, hogy félreértik, elsikkasztják azok társadalmi mondanivalóját, a ballada gondolataiban tehát jelentős „romlás” figyelhető meg. Ez a kulturális jelenség alátámasztja azt a gazdasági-társadalmi modellt, amely szerint a ballada elterjedésének a pillanatában, a XIV. században a magyar viszonyok jobban megközelítették a nyugat-európaiakat, mint a tőlünk délre vagy keletre élő népek társadalmi-kulturális viszonyai.

A folklór nemcsak a balladák terén, de egész hagyománykincsünk (tánc, dallam- és ritmusképletek, műfajok stb.) összetételével, történelmi rétegeivel is ékesen tanúskodik a magyar történelem különböző periódusainak dinamizmusáról vagy stagnálásáról. Nem véletlen, hogy a középkori magyar folklór anyagának legjelentősebb része XIV. századi eredetű. És ezek a XIV. századi folklórkincsek talán még egy pontos bizonyítékot adnak a gazdasági-társadalmi fejlődés Makkai által rajzolt képéhez: minden jel arra mutat, hogy épp ebben az időszakban történt meg a magyarság „magával hozott” kulturális hagyományainak és a nyugati, vagy összeurópai folklórelemeknek az összeolvadása, egybe-ötöződése.

*

A vita végén *Makkai László* megköszönte a hozzászólóknak modellje „szélesítését és elmélyítését”. Leszögezte azonban, hogy ha a viták során felvetődött problémákat mind meg akarja oldani, akkor nem egy tanulmányt, de egy könyvet kellene írnia a feudalizmus modelljéről – és erre egyelőre még nem vállalkozik. Ebben a cikkében és az itt olvasható modellben mindent *egyetlen* problémának rendelt alá: annak a gondolatnak, hogy a feudalizmusból magától értetődően következnek, csak belőle következnek, és csak az következnek – a kapitalizmus.

Tematikusan összegezve a felvetődött kifogásokra adott választát, először a modell túlzottan szűk érvényességét, hiányzó alkotóelemeit felvető hozzászólásokra tért ki. Egyetért Szűcs Jenővel, hogy az általa kidolgozott modell valójában csak a XI–XIII. századra és elsősorban az észak-francia és flandriai területekre érvényes. Annak a szükségét is jól látja, hogy a feudalizmus-tanulmányában átfogott – több mint ezer évre legalább három-négy különböző modellt kellene kidolgozni, vagy méginkább egy olyan dinamikus modellt, amely – Várkonyi Ágnes szavait használva – azonos marad és mégis változik. Társadalomtudományaink fogalmi készletének fejlettsége, filozófiai megalapozottsága jelenleg még nem teszi lehetővé egy ilyen modell megalkotását – mint ezt cikkében bővebben is kifejtette. Csak statikus metszetek megrajzolására vagyunk képesek, amelyeket trendvonalak kijelöl-

sével köthetünk össze az utána következő fejlődéssel. Ezért szorítkozott ő is arra, hogy a lehetséges és történelmileg érvényes modellek közül kiemelje annak a területnek és időszaknak viszonyait, ahol a feudális modell a legtisztább formáját öltötte. Ami a modell szektorális kibővítését illeti, mélységesen egyetért azokkal, akik a jog, az egyház, az állami, vagy akár a technikatörténet hiányát fájalták. (Az egyház kérdéskörében a vitán említettekén kívül igen fontosnak tartja Tőkei Ferenc gondolatát a holtkéz-problémáról: az egyházi holtkéz-föld tartaléka mind az uralkodó osztálynak, mind az elnyomottaknak; biztosíték-szelep, hogy a feudális társadalom működni tudjon.)

Szektorálisan, regionálisan és időben a modellek hosszú sorát lehetne létrehozni. Ő azonban nem öncélúan dolgozta ki a vitatott modellt – mondja Makkai –, hanem egy hosszú évek óta érlelődő, a kapitalizmus eredetével kapcsolatos gondolat alátámasztására, e kérdés pontosabb felvetésére. Ehhez pedig nem volt szüksége a fent hiányolt tényezőkre. Ennek a problémának a magyarázatához a parasztság kiemelése látszott legcélszerűbbnek. Annak a parasztságnak, amely szekréción módon létrehozta a középkori várost, amely pedig semmilyen más módon nem tud újra behatolni a faluba, mint gazdasági eszközökkel – ez szerinte a „punctum saliens”. Természetesen mindez kiegészítendő még – mint bevezetőjében is említette – az eredeti felhalmozás gazdaságtörténeti jellemzésével. (Ezt a marx alapokon csak nemrégiben dolgozta ki a már említett Guy Bois. Marx ugyanis, noha hangsúlyozta e folyamat gazdasági elemeinek fontosságát, a konkrét kidolgozás folyamán, a Tökében az erőszakos jelleggel foglalkozott csak részletesebben.)

Mindezzel természetesen csak a kapitalizmus előfeltételeiről kapunk képet, s nem arról, amit Ránki György is hiányolt a hozzászólásában, hogy mi volt az a döntő lökés, az a minőségi ugrás, amelynek következtében a feudalizmusból létrejött egy új termelési mód. Ránki György úgy gondolja, hogy ez a lökés a XVI. században megjelent nagyszámú új, „külső” tényezőnek köszönhető – Makkai ezzel egy másik „ötletet” állít szembe. A minőségi ugrás szerinte azon a ponton következik be, amikor felbomlik a középkori város és megjelenik az új típusú kereskedőpolgár, aki már nem védelemnek, hanem béklyónak tartja a középkori város kötöttségeit, kiváltságait. Ilyenek a Fuggerek, akik elárlúják Augsburgot, és ilyen az angol kora-újkori polgárság, amely a céheket kikerülve, lehetőleg likvidálva elvonul a falura és a falusi jobbágyságot céhmentesen dolgoztatja. Ez a polgár – a burzsoá – már gyökeresen különbözik a középkori céhes polgártól. Ez az új típusú emberfajta lesz csak képes arra, hogy egy minden korábbi mértéket túlszárnyaló gazdasági-politikai expanzióval birtokba vegye most már nemcsak Európa (melybe szintén csak ekkor kapcsolódik bele Oroszország gazdasága gabona-termelésével), hanem az egész világ területét, létrehozza a világgazdaságot. Makkai szerint ez az az irány, amelyben tanulmánya gondolatvilágát tovább kellene fejleszteni, amennyiben az bővítésre szorul.

A „predesztinált történelem” vádjával kapcsolatban Makkai László leszögezte, hogy e predesztináció kérdésére csak egyetlen becsületes válasz létezik: *igen is meg nem is*. S ha már erre a kérdéskörre terelődött a szó, felhívta a figyelmet, hogy ezt a dialektikus gondolatot – más kontextusban – már a kora-középkori teológia berkeiben is fellelhetjük: a 451-es Chalcedóni zsinaton például Leó pápa a következő tétellel zárta le a Krisztus isteni avagy emberi természetéről folyó vitákat: Krisztus személyében összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul található meg az isteni és az emberi természet. Bár az adott esetben a döntés kényszerének elkerülése szülte – zseniális megfogalmazás, mely rátapint a dialektika magvára. És kitűnően alkalmazható a kapitalizmus kialakulásának kérdéskörére is: a feudalizmusból a kapitalizmusba tartó fejlődés során, a XVI. század környékén összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul lelhetők fel mindazok a tényezők, amelyek még feudálisok és amelyek már kapitalisták. Megkülönböztethetők, de nem választhatók el egymástól. Ez az a bizonyos késő-középkori polgár, aki még városának polgára, de már szembefordult saját városával – ez a tagadás tagadásának kulcsállapota.

A szabadparasztság problémájával kapcsolatban és a földközösség kérdésében a Szűcs Jenő által elmondottakhoz – amivel teljesen egyetért – csak egy rövid kiegészítést érez szükségesnek. A kora-feudális katona-paraszt és a feudalizmus során felszabadított paraszt közötti különbség lényege szerinte abban áll, hogy az előbbi az ősközösségből átöröklődött *Gemeinfreiheit* hordozója, a későbbi libertások viszont már nem ebből a *Gemeinfreiheit*-ből származnak. E fontos szétválasztást megtéve azonban szerinte is (mint ez számos hozzászóló, így Kristó Gyula és Tőkei Ferenc véleményében is hangot kapott) csak igen alapos, a forrásokat újrazvizsgáló rész-kutatásokkal lehet előre lépni.

Végül a Kelet-Európa fogalomhoz fűzött megjegyzésekre reagált Makkai, kiemelve ismét, hogy Oroszország az autochton kelet-európai fejlődés képviselője, és mi is ehhez a modellhez tartozunk. A holop-réteggel és a kíséretviszonnyal kapcsolatos álláspontját néhány konkrét adattal illusztrálta, és hozzátette, hogy nem vitatja, létrejött Kelet-Európában is egyfajta feudális függési rendszer ebből a kíséretviszonyból, ennek azonban épp az a sajátossága, hogy a kíséretből keletkező feudális uralkodóosztály először *kollektív* kizsákmányolóvá válik – mint Oroszországban a na kormlenije, Magyarországon pedig a várrendszer keretében.

Klaniczay Gábor